

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Ana Klopota

Transnacionalne materijalne prakse studenata na razmjeni

Diplomski rad

Mentorica: dr. sc. Marijeta Rajković Iveta, doc.

Zagreb, 2015.

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad "Transnacionalne materijalne prakse studenata na razmjeni" izradila potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice doc. dr. sc. Marijete Rajković Ivete. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Sadržaj

1. UVOD	4
1.1. METODOLOGIJA	5
1.2. TRANSNACIONALNA PERSPEKTIVA	9
1.3. MATERIJALNE PRAKSE	11
2. OD INSTITUCIONALIZIRANIH DO PRIVATNIH KONTAKATA	13
3. PLANIRANJE KAO POČETAK MOBILNOSTI	17
4. KRETANJA PREDMETA I STVARANJE DOMA	19
5. ULOGA HRANE U PRAKSAMA BIVANJA I PRIPADANJA	23
6. KONCEPT POVRATKA	28
7. ZAKLJUČAK	31
8. POPIS LITERATURE	33
9. PRILOZI	36
10. SAŽETAK	38

1. UVOD

Migracije su, kao i bilo koji drugi fragment kulture, promjenjiv, heterogen i dinamičan fenomen. Sve intenzivnija globalizacija i razvoj komunikacijskih tehnologija doveli su do revidiranja mnogih, kao i do pojave novih, koncepata i termina u etnologiji i kulturnoj antropologiji te ostalim društvenim i humanističkim znanostima. Spomenute znanosti naime sudjeluju u stvaranju paradigme „nove mobilnosti“ koja društvo promatra kao prije svega mobilno i time nadvladava shvaćanje društva u nacionalnom smislu (usp. Duda 2012: 13). Na tom tragu, u istraživanjima novih oblika migracijskih mobilnosti javila se transnacionalna teorija, koja predstavlja ključno polazište i teorijski okvir ovog rada. Nastala je kao pokušaj interpretacije oblika mobilnosti koji su omogućili „uspostavljanje mnogostrukih veza i interakcija koje (...) povezuju ljude i institucije preko granica nacija – država. (...) Transmigrantima se pripisuje sposobnost stvaranja društvenih polja i prostora – arena društvene akcije koje premošćuju zemljopisne, kulturne i političke granice.“ (Grbić Jakopović 2014: 31) U ovom će se radu nastojati prikazati na koje načine studenti, boraveći na višemjesečnom razdoblju akademske mobilnosti, svojim svakodnevnim praksama stvaraju prostor „između“ dviju, a možda i više, država. U ovom istraživanju u fokusu će biti upravo aktivnosti koje su smještene u novoj državi, ali i izvan njenih granica.

U održavanju transnacionalnih veza važnu ulogu igraju i konkretni, materijalni predmeti. Transmigranti „s jedne strane p/održavaju osjećaj pripadnosti mjestu porijekla (osjećaj identiteta) na posve subjektivnoj i emotivnoj razini, no i na objektivnoj, jer cirkuliranjem ljudi cirkuliraju i materijalni predmeti.“ (ibid: 2014: 31) Povrzanović Frykman (2010) naglašava da predmeti koje migranti nose i koriste omogućavaju kontinuitet između udaljenih transnacionalnih lokacija. Takvi predmeti su redovito svakodnevni i praktični, te nisu nužno vezani uz prezentaciju etničke identifikacije. Oni ne simboliziraju društvene odnose, „već ih stvaraju“ (ibid: 49). Koliko je istraživačici poznato, transnacionalne materijalne prakse studenata na razmjeni tema je koja još nije istraživana. U ovom radu je stoga odlučila istražiti načine na koje predmeti korišteni od strane studenata – migranata sudjeluju u stvaranju transnacionalnih društvenih prostora.

Rad se temelji na intervjuima provedenima sa studenticama koje su boravile na razmjeni. Intervjui su bili strukturirani na način da se ispituju predmeti koje su studentice nosile i koristile na razmjeni ili koje su im drugi donosili; zatim oblici putovanja, uvjeti stanovanja, te održavanje kontakata s obitelji, prijateljima, ali i sveučilištima. Nakon metodološkog i teorijskog dijela u radu slijedi interpretacija. U prvom poglavlju poseban će naglasak biti na

odnosu privatnih i institucionaliziranih društvenih mreža. Zatim slijedi opis načina pripreme za put/izbivanje te odabira predmeta za razdoblje mobilnosti. Sljedeće poglavlje posvećeno je vrstama i ulogama predmeta koje su studentice koristile na razmjeni, te načinima na koje su se oni kretali, i naposljetku, pomogli u stvaranju atmosfere doma. Posebno se zanimljivom pokazala tema hrane, kojoj su same kazivačice pridale veliku količinu pažnje. Završno poglavlje propituje nastavljaju li se transnacionalne prakse i nakon razdoblja mobilnosti.

1.1. METODOLOGIJA

Načini na koje se stvaraju transnacionalni prostori i ulogu koju pritom imaju materijalne prakse ispitani su polustrukturiranim intervjuima koji su provedeni tijekom 2015. godine s pet studentica koje su 2014. godine boravile u inozemstvu u sklopu programa *Erasmus* na studijskom boravku ili na stručnoj praksi. Tri kazivačice su Hrvatice, dok su dvije kazivačice Poljakinje¹. Odabrane su isključivo zbog prijateljskih veza s istraživačicom, što je nerijedak slučaj u etnologiji bliskoga, odnosno istraživanjima vlastite kulture (usp. Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Šantek 2006: 23). Istraživačica je i sama sudjelovala u programu *Erasmus - studijski boravak* 2014. godine u Tallinnu, te u programu *Erasmus+ stručna praksa* 2015. godine u Seville. Stoga, osim prijateljskih veza, s kazivačicama dijeli i određena zajednička iskustva i znanja. Dakle, radi se o insajderskom pristupu istraživanju, do čega dolazi kada „istraživač istraživanje pretapa sa svojim osobnim životom, kad se teren i dom preklapaju fizički i društveno. (...) Tu se brišu granice između terena i doma, između profesionalnog i osobnog.“ (ibid: 22, 23) Osim što je i sama boravila na studentskim razmjenama, istraživačica je tijekom svog boravka na razmjeni održavala prijateljske kontakte sa svim kazivačicama, jednako kao što je bila u kontaktu sa svima njima tijekom njihovih boravaka na razmjenama, te tako kazivačice čine dio transnacionalnog iskustva same istraživačice i obrnuto.

Tri kazivačice intervjuirane su u Zagrebu, a dvije su intervjuirane putem *Skypea*. Jedna je kazivačica, inače iz Zagreba, intervjuirana putem *Skypea* jer je u to vrijeme boravila na stručnoj praksi u Italiji, a druga jer živi i studira u Poljskoj. Sa istraživačicom se poljska kazivačica upoznala tijekom zajedničkog studijskog boravka u Tallinnu te i inače redovito komuniciraju putem *Skypea*. Jednako tako, redovitu komunikaciju putem *Skypea* istraživačica je održavala i sa kazivačicom iz Zagreba tijekom njenog boravka u Italiji. Dakle, sami intervjui postali su dio transnacionalnog društvenog prostora koji i inače održavaju kazivačice

---

¹ Sve kazivačice su na diplomskim studijima različitih usmjerenja.

i istraživačica. Ovakav tip istraživanja, u kojem istraživačica istražuje ljude na različitim lokacijama bez fizičkog premještanja otvara zanimljiva pitanja o naravi etnografskog terena. „Zahtijeva li istraživanje istraživačevo fizičko premještanje, ili je teren u neposrednoj blizini, a istraživačevo premještanje virtualno, mentalno? Drugim riječima, označuje li teren određenu fizičku lokaciju (lokacije) ili možda mrežu odnosa nevezanu uz konkretan fizički prostor“ (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Šantek, 2006:7). U suvremenijim etnološkim shvaćanjima, teren se ne definira više kao zadani fizički lokalitet, već ga prije svega čine ljudi i društveni prostori (ibid: 28). Osobito to dolazi do izražaja pri istraživanju transnacionalnih prostora. Ovdje se mjesto, odnosno teren, više ne može shvaćati kao jasno ograden fizički entitet, te se „umjesto „mjesta“ koje priziva locirajuću odrednicu“ terminološki mnogo prigodnijom pokazala „sintagma „društvenih prostora“, onih koji su iznad i preko teritorijalnih (nacionalnih) granica koje mislimo u fizičkom prostoru“ (Gulin Zrnić 2011:91). Teren ovog istraživanja čine kazivačice te društveni prostori koje su stvarale i koje stvaraju, te njihova interakcija s istraživačicom.

Intervju putem *Skypea*, odnosno Interneta, čini se osobito prikladnim za ovu istraživačku tematiku, budući da same kazivačice transnacionalne odnose održavaju upravo putem tog medija. Pleše (usp. 2006, 2011) ističe da, ako je ključno obilježje terena etnografova prisutnost na „mjestu događaja“, onda je istraživanje elektroničke komunikacije logično obaviti samom elektroničkom komunikacijom. Kazivači su

„mobilni, međusobno komuniciraju na daljinu i svojim se životima „uklapaju“ u suvremenu sliku kretanja, posredovane komunikacije i svekolike međupovezanosti. Njihove prakse istraživač može promatrati a da ni oni niti on sam ne budu fizički prisutni u istom prostoru. Dapače, fizički je prostor, smatraju neki, manje primjeren za njihovo istraživanje s obzirom na to da se ni one same ne odvijaju u fizičkom prostoru.“ (ibid 2006: 124)

Internet, ističe autorica, možda idealno oprimjeruje suvremeno globalizirano društvo, njegovu međupovezanost i odvojenost od fizičkih lokaliteta. Kao što transnacionalne prakse omogućuju povezivanje dva udaljena lokaliteta, tako i „za razliku od „klasičnog“ prostora, internetski prostor dozvoljava da se bude na više mjesta odjednom ili gotovo odjednom“ (ibid 2011: 394). Dakle, zahvaljujući suvremenim tehnologijama pojedinci lako bivaju istodobno na više različitih mjesta u virtualnom smislu – „neposredni lokalitet u kojemu osoba boravi više stoga ne može pružiti jednoznačan podatak o tome tko je ona ili gdje se stvarno nalazi“ (Čapo i Gulin Zrnić 2011: 43). Ovo istraživanje stoga ne podrazumijeva teren kao jasno ograničen fizički i geografski prostor, već prije svega prati društvene prostore i interakcije.

Budući da nije jasno lokalizirano, ono u određenom smislu postaje multilokalno. Marcus (1995) multilokalnim terenskim istraživanjem („multi - sited ethnography“) poziva na odbacivanje etnološkog istraživanja na jednoj lokaciji i posljedičnu izgradnju makro-konteksta drugim metodama. Njegova mobilna etnografija prati kulturnu formaciju kroz više lokacija. Kleist (2004) se slaže da u transnacionalnim istraživanjima Marcusova metodologija ima prednosti, ali i nedostatke. Naime, jedna skupina imigranata može biti povezana na gotovo bezbroj lokacija i pitanje je po kojem kriteriju ćemo neke lokacije uključiti, a neke izostaviti, budući da ih je nemoguće uključiti sve. Terenski rad je ionako uvijek parcijalan jer je u potpunosti obuhvatiti teren uvijek neizvedivo. Ako multilokalno istraživanje nije moguće u potpunosti provesti, Kleist predlaže multi – lokalnu kontekstualizaciju. U svakom slučaju ključno je uvažavati socijalni, politički i kulturni kontekst lokacije te ne inzistirati na analizi toga kako su različiti akteri (pa tako i istraživač) pozicionirani unutar terena. Posebno je u fokusu multi-dimenzionalnost lokacije unutar različitih konteksta (usp. *ibid*: 142). Istraživačica je tijekom samog istraživanja boravila isključivo u Zagrebu, međutim, budući da je komunicirala sa kazivačima u različitim državama, te da su u fokusu istraživanja transnacionalni odnosi, ono nije u potpunosti lokalno. Povrzanović Frykman ističe da „premda je sustavno istraživanje na različitim (...) lokacijama ideal, utjecaj transnacionalnih praksi moguće je istraživati i razgovorima s migrantima (...) na jednoj jedinoj lokaciji“ (2010: 53) Na tragu te tvrdnje, istraživačica je zaključila da i svoje istraživanje može provesti na jednoj lokaciji, pritom uzimajući u obzir važnost konteksta ostalih lokacija. Za takva istraživanja Kleist traži koncept koji je pandan globalizaciji i nalazi ga u situiranom transnacionalizmu („situated transnationalism“) koji podrazumijeva da istraživati na domaćem terenu ne znači da je sam teren poznat, već je potrebno uključiti kontekste različitih lokacija kako bi se s njim bolje familijariziralo. (usp. *ibid*: 144)

Kazivačice nikako nisu uzete kao reprezentativni uzorak određene generalizirane slike cjeline, već se istraživanje temelji na etnografiji pojedinačnog Abu Lughod (1991). Izbjegavajući opasnost generaliziranja koje mu daje moć nad i izdvaja ga od istraživanih, ali i nudi lažnu, homogenu sliku kulture, etnolog bi se trebao služiti induktivnom metodom, polazeći od konkretnih individualnih iskustava istraživanih. To nikako ne znači, ističe Abu Lughod, da ova metoda zanemaruje makro-perspektivu jer se globalni procesi manifestiraju upravo u konkretnim iskustvima pojedinaca. Tako će se i ovo istraživanje temeljiti na opisu i interpretaciji iskustva bivanja u transnacionalnim prostorima pet različitih kazivačica koje povezuje boravak na studentskoj razmjeni u inozemstvu te poznanstvo s istraživačicom.

Sam izbor kazivačica uvjetuje i otvara nova potpitanja u istraživanju. Primjerice, igrom slučaja, sve kazivačice su ženskog roda, što otvara i pitanja o ulozi žena u (akademskoj) mobilnosti, koje su tijekom povijesti, ali i u suvremenosti često ostajale statični subjekti (usp. Grgurinović 2013). Mihaljević (2010) naglašava da su u mnogim, čak i suvremenijim, antropološkim studijama migracija žene prikazivane kao pasivni subjekti i „supruge u pratnji“. U ovom istraživanju žene, odnosno djevojke, aktivni su agensi – samostalno su inicirale i ostvarile vlastitu mobilnost. Međutim, slično kao i u istraživanju Mihaljević, ovaj rad nema namjeru osloniti se na feminističke studije u donošenju zaključaka, već ponuditi prikaz transnacionalnih iskustava iz ženske perspektive i time nadići brojne radove koji se oslanjaju prvenstveno na mušku vizuru.

Osim kazivačica, u istraživanju izuzetno važnu ulogu ima i istraživačica, njen odnos s kazivačicama, ali i činjenica da je i sama sudjelovala u programima razmjene i transnacionalnim aktivnostima. Njena znanja i iskustva nesumnjivo su utjecale na intervju, ali će utjecati i na interpretaciju građe. Pretpostavlja se da ona „jedan bitan dio svoga ne-etnološkog znanja, svojih društvenih obveza i moralnih stavova dijeli sa subjektima svojih istraživanja“ (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Šantek 2006: 30 prema Niedermüller 2002). Budući da istraživačica i kazivačice dijele mnoga znanja i iskustva, radi se o istraživanju gdje je etnologinja dio društva koje istražuje te je stoga obilježeno „temeljnim bivanjem unutra“ (*basic insideness*) (ibid).

„U takvim istraživanjima, u kojima je istraživač praktično, kognitivno i emocionalno suživljen s terenom, istraživanja se kreću u kontinuiranom tijeku i miješanju osobnog iskustva i stvaranja antropološkog znanja, a sam istraživač postaje kazivačem jer posjeduje izvjesno znanje o istraživanome stečeno osobnim životnim iskustvom.“ (ibid: 32)

Izraženo insajderstvo, kakvo je prisutno u ovom slučaju, može istraživanje podvrći opasnosti nekritičkog sagledavanja terena, zamagljivanja granica između znanstvenog i analitičkog promišljanja i vlastitih subjektivnih iskustava. Međutim, ističe Gulin Zrnić (2006), ono može donijeti i određene prednosti jer otvara vrlo široku paletu pitanja i iskustava o kojima ispitivač i kazivač mogu razgovarati, a budući da postoji vrlo velik stupanj povjerenja, kazivačice se pred istraživačicom, primjerice, nisu libile ponekad oštro i vrlo konkretno kritizirati određene institucionalne procese, što pred nekom njima manje poznatom istraživačicom možda ne bi učinile. Gulin Zrnić (2006) kao način rješavanja problema potencijalne znanstvene nesenzibiliziranosti zbog vlastite uključenosti u teren predlaže udaljavanje od zajednice racionalizacijom interioriziranog iskustva, odnosno *autokulturnu*

defamilijarizaciju. Odmak se postiže iščitavanjem stručne literature, te senzibilizacijom prema vlastitu životu, odnosno kritičkim analiziranjem vlastite pozicije i iskustva. Kao ključne postupke autorica vidi: „otklon od vlastitog te inkorporiranje osobnoga u istraživačko.“ (ibid: 87) Svoj izraz, naglašava Gulin Zrnić, ovakva istraživanja nalaze u autoetnografiji, kao hibridnom žanru etnografije i autobiografije. Naime, od samih svojih začetaka autoetnografija je bila usko vezana uz bliskost i povezanost istraživača i istraživanog (usp. Potkonjak 2014). Etnolozi su se često tijekom povijesti nalazili između zahtjeva za znanstvenom objektivnošću (etska perspektiva) i činjenice da njihova prisutnost, vlastita iskustva te bliskost s istraživanima (emška perspektiva) uvelike utječu na istraživanje, stoga etnološko znanje počinju definirati kao parcijalno i situirano (usp. ibid. 2014: 34).

Budući da je tema dio istraživačičina privatnog života i iskustva, ne doima se prirodnim izostaviti iz ovog rada njenu jasno artikuliranu prisutnost, te će se autobiografsko neminovno umiješati u njega u obliku glasa istraživačice koja će spominjati i vlastita iskustva vezana uz temu. Prisutnost istraživača u etnografskom tekstu može se kretati na čitavoj lepezi mogućnosti: od prikrivenosti do osviještenosti ili pak etnograf može postati jedan od glavnih likova vlastitog teksta (usp. Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Šantek: 2006). U ovom tekstu istraživačica želi prije svega dati riječ kazivačicama, ali ni u jednom trenutku ne želi prikriti činjenicu da je njen izbor teme, pitanja i interpretacije uvelike oblikovan vlastitim iskustvima koja će u tekstu, kada će to smatrati prigodnim, i spomenuti.

1.2. TRANSNACIONALNA PERSPEKTIVA

U knjizi *Multipliciranje zavičaja i domovina. Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije, identiteti* (2014) autorica Jadranka Grbić Jakopović donosi jasan i praktičan pregled konceptualnih pristupa istraživanju migracijskih procesa. Razlikuje nekoliko novijih pristupa istraživanju te ističe da se svi oni u mnogim segmentima poklapaju i nadopunjuju. Teorija povijesno – strukturalističkog pristupa utemeljena je u marksističkoj ideologiji te naglašava nejednakosti u svjetskoj ekonomiji. Orijentirana je na makro-procese te zanemaruje osobni izbor i motivaciju migranta i migrantske grupe. Teorija migracijskih sustava promatra migracije kao rezultat interakcije mikro (neformalne društvene mreže) te makro struktura (pravni i politički faktori, institucionalne strukture). Ova teorija fokusirana je na individualna iskustva pojedinih migranata, ali i na utjecaj što ih migracije imaju na globalnu scenu, pri čemu posebno važnu ulogu igra vrlo brza i efikasna distribucija informacija. Sljedeća teorija koju spominje autorica i koja predstavlja ključno teorijsko polazište ovog rada jest

transnacionalna teorija. Ona je nastala iz nedostatnosti ranijih teorija u „nastojanju da interpretiraju nove oblike mobilnosti ljudi očitovane kroz dinamičnu, permanentnu i kontinuiranu interakciju ljudi iz zemalja iseljavanja i useljavanja.“ (ibid 2014: 29) Migranti stvaraju prostor između više različitih zemalja, te on nadilazi bilo kakve državne, kulturne i političke granice zahvaljujući uspostavljenim mnogostrukim vezama i interakcijama, koje su omogućene ubrzanom razvojem komunikacijskih tehnologija. Sljedeći pristup istraživanju koji spominje autorica su teorije mrežno – posredovanih migracija, bliske transnacionalnim teorijama. One proučavaju mreže koje se protežu između dviju država, ali s posebnim naglaskom na rodbinsko- prijateljsko- zavičajne. Ovaj rad prije svega se oslanja na transnacionalnu teoriju, budući da nastoji opisati načine na koji studenti na razmjeni bivaju u društvenom prostoru koji nadilazi granice država. Međutim, kao što napominje Grbić Jakopović, bilo koji teorijski pristup teško je u potpunosti odvojiti od drugih jer jedan drugog nadopunjavaju. Naime, pri istraživanju studenata na razmjeni nemoguće je zanemariti makro-strukture, institucijske i političke procese, na razini suradnje između dvaju sveučilišta, ali i još šire, u kontekstu eurointegracijskih procesa i politike Europske unije. Također, za studente su izuzetno važni i odnosi i mreže koje održavaju s obitelji i prijateljima, te će se u ovom radu nastojati obuhvatiti i mikro i makro razina transnacionalnih društvenih prostora studenata na razmjeni.

O transnacionalnoj perspektivi opširno pišu Levitt i Glick Schiller (2004) u članku „Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society“. Kao najvažniju posljedicu transnacionalne teorije izdvajaju reformulaciju koncepta društva, jer se društvo više ne poistovjećuje s granicama jedne države te ključna postaje pojava simultanosti, odnosno inkorporiranje dnevnih rutina, aktivnosti i institucija koje se nalaze u najmanje dvije različite zemlje. Transnacionalne prakse povod su, prema autoricama, za ukidanje metodološkog nacionalizma koji definiraju kao nekritičko polaženje od ideje nacionalne države i njenih strogih granica tijekom analize društva. Budući da suvremeni migranti često i lako postaju dionicima transnacionalnih prostora koji se protežu izvan granica nacionalnih država, metodološki nacionalizam ne može više biti relevantno istraživačko polazište. Autorice napominju da su nacionalne države nesumnjivo vrlo važne, ali da društveni život nikako nije njima ograničen.

Sažimajući radove brojnih teoretičara, Čapo i Jurčević (2014) u knjizi *Didov san – transgranična iskustva hrvatskih iseljenika* kao ključno za definiranje transnacionalnih prostora također izdvajaju nadvladavanje državnih granica. „Život migranata satkan je od veza i odnosa kojima povezuju dva ili više prostora i ljude koji u njima žive, kao i od kruženja

stvari, novca i usluga između tih dvaju prostora lociranih u dvije države (ili u složenijim migracijskim putanjama, više država).“ (ibid: 24)

U već spomenutom članku Levitt i Glick Schiller (2004) nude i sintezu nekih dotad istraživanih tema u okviru transnacionalnih migracija, a koje su se uglavnom doticale procesa asimilacije, longitudinalnih istraživanja očuvanja identiteta, istraživanja druge i treće generacije migranata, odnosa migracije i kapitalizma. Autorice gotovo ne spominju kratkoročne migracije, kao ni migracije poduzete u svrhu školovanja, te se čini da se istraživanja transnacionalnih praksi nisu u velikoj mjeri bavila studentima na razmjeni.

Važnom za ovaj rad pokazat će razlikovanje načina bivanja i načina pripadanja u društvenim poljima, što razrađuju Levitt i Glick Schiller (2004). Načini bivanja odnose se na konkretne prakse i odnose pojedinaca, a ne na identitete koji se vežu uz njih. S druge strane, načini pripadanja odnose se na prakse koje signaliziraju ili iznose identifikaciju s određenom društvenom grupom. Pojedinci u transnacionalnim prostorima različito kombiniraju prakse bivanja i pripadanja u različitim kontekstima (usp. Ibid.: 1010). Prakse bivanja i pripadanja zanimljive su u kontekstu boravka u inozemstvu u sklopu programa *Erasmus*, budući da je on dio projekta europskih integracija i želje za uspostavom „europskog“ identiteta. Studenti na razmjeni borave kratko, tek nekoliko mjeseci, pa ne postoji strah od asimilacije i gubitka etničkog identiteta, koji bi mogao snažno potaknuti prakse pripadanja. Stoga će biti zanimljivo vidjeti jesu li, kada, zašto i na koji način kazivačice posegnule za praksama pripadanja.

1.3. MATERIJALNE PRAKSE

Maja Povrzanović Frykman (2010) u članku „Materijalne prakse bivanja i pripadanja u transnacionalnim prostorima“ Levitt i Glick Schillerina (2004) shvaćanja transnacionalnosti i načina bivanja i pripadanja promatra kroz prizmu materijalnosti. „Čime god se ljudi bavili, to je potkrijepljeno ili zabilježeno u specifičnoj materijalnosti“ (Povrzanović Frykman 2010: 42), ističe autorica. U svom članku ističe i opisuje svoju istraživačku poziciju, prepričava vlastita iskustva te načine na koji su je ona dovela do određenih hipoteza i zaključaka. Primijetila je da se u istraživanja migranata često polazi od praksi koje prije svega simboliziraju njihov etnički identitet, a zanemaruju se pritom svakodnevne, za život migranata često mnogo važnije, prakse. Predlaže pristup migrantima koji ne polazi od pitanja etniciteta, već im prilazi kao osobama koje sudjeluju u održavanju transnacionalnih veza. Te su pak veze „bitno materijalno određene, a često i ovisne o predmetima koje migranti nose, šalju, primaju

i koriste“ (ibid: 39) i u istraživanju su od interesa „svi predmeti koji su putovali između raznih lokacija u tim prostorima te bivaju korišteni (ili tek prisutni) i „tamo“ i „ovdje““ (ibid: 41). Transmigranti svojim ponašanjima povezuju dva ili više različitih geografskih prostora, što znači da brišu uobičajene dihotomije ovdje nasuprot tamo zamjenjujući ih nečim što Povrzanović Frykman naziva iskustvenom jedinstvenosti (ili kontinuitetom) transnacionalnih društvenih prostora, a omogućavaju ju upravo materijalni predmeti. „Čini se da je donošenje, odabir, držanje, prilagođavanje, pomno čuvanje i korištenje predmeta načinjenih ili nabavljenih na različitim lokacijama jedan od temeljnih aspekata transnacionalnih društvenih prostora.“ (ibid: 48) Predmeti stvaraju i omogućavaju transnacionalne društvene odnose, te „generiraju osjećaj kontinuiteta između različitih lokacija“ (ibid: 49) Dakle, Povrzanović Frykman uvidjela je i pokazala koliko značajnu, ako ne i ključnu, ulogu igraju materijalne prakse u stvaranju transnacionalnih odnosa te je upravo to jedna od polazišnih teorijskih ideja ovog istraživanja. Međutim, i u novijim radovima (2013) autorica primjećuje da, iako raste interdisciplinarni interes za istraživanje transmigranata, njihove materijalne prakse i dalje uglavnom ostaju izvan fokusa istraživača. Materijalne prakse od velikog su značaja za temu transnacionalnosti, budući da, osim što omogućavaju kontinuitet svakodnevnog života, omogućuju i prisutnost na drugoj lokaciji, generiraju osjećaj uklopljenosti te igraju ključnu ulogu u održavanju društvenih veza (ibid: 2012, 2013).

Materijalni predmeti usko su vezani uz načine bivanja i privatnu sferu, sferu doma koja postaje vrlo važna za ovo istraživanje. Ona je posebno zanimljiva za istraživanje transmigranata, budući da oni ostaju usidreni između više lokacija, odnosno dvaju ili više domova. Löfgren i Bendix (2007) ističu da su materijalne dimenzije transnacionalnih procesa posebno vidljive u stvaranju i oblikovanju tih „dvostrukih“ domova. Takvo istraživanje materijalnosti unutar doma, napominju autori, može donijeti i novu percepciju o tome što konstituiraju nečiji dom, kao i odgovore na pitanja o tome podrazumijevaju li različiti domovi i različita raspoloženja, kako se ta dva doma odnose te na koji način predmeti cirkuliraju između njih. Miller (2001) također ističe važnost doma i materijalnih praksi, ističući da je dom ljudima od velike važnosti te pažljivo biraju i predmete koje u njega unose, u njemu se ogledaju društveni odnosi, ali on ih jednako tak i stvara. Stvaranje doma neophodno je vezano uz materijalne uvjete. Povrzanović Frykman ističe da za njezino istraživanje dom predstavlja prije svega „sferu iskustva stanovanja, u kojoj se predmeti, prakse i identifikacije – i ono materijalno i ono simbolično – spajaju u svakom trenutku sadašnjosti. U ovdje iznesenoj analizi „dom“ čini empirijsku, iskustvenu kategoriju.“ (2010: 51) Iskustvo stanovanja i materijalne prakse u transnacionalnom prostoru u središtu su interesa ovog rada.

2. OD INSTITUCIONALIZIRANIH DO PRIVATNIH KONTAKATA

Kao što je spomenuto, transnacionalne veze mogu se održavati iz poslovnih ili obrazovnih razloga, ili iz posve privatnih kao što su one održavane s obitelji i prijateljima. Feist (2004) definira transnacionalnost prije svega kao održavanje veza između ljudi i organizacija preko više država, i to u rasponu od manje do više institucionaliziranih veza. Za razmjenu u okviru programa *Erasmus* nužni su ugovori koje sklapaju dvije institucije odnosno dva sveučilišta u različitim državama. Tako je studentski boravak studenta moguć samo na inozemnoj partnerskoj ustanovi s kojom njegovo sveučilište ima potpisan *Erasmus* međuinstitucijski sporazum o razmjeni studenata. U slučaju stručne prakse, nužno je da student, matični fakultet i odabrana institucija potpišu ugovor o stručnoj praksi. Potpisani bilateralni ugovori nesumnjivo uvelike utječu na odabir lokacije mobilnosti, što je bio slučaj s Karolinom²:

*Željela sam vježbati ruski pa sam htjela otići u zemlju u kojoj ljudi pričaju ruski. U Rusiju se ne može na Erasmus, on je samo za zemlje Europske unije (...) a s Rigom nismo imali nikakve sveučilišne sporazume pa sam odlučila u redu, [idem] u Tallinn!*³

Institucijski okvir unutar kojeg se odvijaju studentske razmjene ima svoje prednosti zbog kojih bi se takvi studenti mogli smatrati „privilegiranim transnacionalnim migrantima“ (Mihaljević 2010), budući da na stranom sveučilištu dobivaju zagarantirano mjesto na fakultetu bez obveze plaćanja školarine, te „ulaze u relativno sigurno okruženje o kojemu su prethodno dobro informirani.“ (ibid: 86). S druge strane, gotovo sve kazivačice ističu i, po njima, ključne nedostatke odlaska na program *Erasmus*, a to su prije svega administrativna zamršenost procesa te nedovoljna financijska potpora⁴.

Sve kazivačice spomenule su da su prije, tijekom i nakon razmjene bile u kontaktu, putem slanja različitih ugovora, dokumenata i obrazaca, s matičnim fakultetom i prihvatnom institucijom. Većina njih pritom je nailazila na različite poteškoće:

Ja u Veneciji, a oni mene traže potvrdu da sam upisana, a istovremeno se u tu akademsku godinu moram sama osobno upisat' (...) kak' mogu bit na dva mjesta u isto vrijeme? (Lucija)

---

² Svim kazivačicama promijenjena su imena.

³ Dvije poljske kazivačice intervjuirane su na engleskom jeziku. Sve navode u ovom radu s engleskog na hrvatski prevela je autorica. *I wanted to practice Russian so I wanted to go to a country where people are speaking Russian. And you cannot go to Erasmus to Russia, it was only for European union countries (...) and we hadn't gotten any university contracts with Riga so I decided, okay, to Tallinn!*

⁴ U ekonomskom smislu ove studentske migracije teško se mogu smatrati privilegiranim migracijama, odnosno bar ne u onoj mjeri u kojoj su to primjerice migracije žena u diplomaciji o kojima piše Mihaljević.

Oni su potpisali bilateralni ugovor s ciljem da samo šalju svoje studente ovdje, a nisu očekivali da će im itko doć' (...) i kad smo mi došli oni nisu imali pojma što s nama.

(Dora)

Problemi poput pretjerane birokratizacije rijetko se spominju u često nekritički glorificirajućem i unificirajućem diskursu o akademskoj mobilnosti o kojem piše Grgurinović (2013). Zanimljive su strategije koje su kazivačice upotrijebile u rješavanju različitih administrativnih problema s matičnim institucijama. Za pomoć su se okrenule vlastitim neformalnim društvenim mrežama, prije svega prijateljima i rodbini koji su u tom trenutku boravili u matičnoj zemlji. Time su ne samo izbrisale jasne granice između institucionaliziranih i privatnih transnacionalnih kontakata, već su u transnacionalni prostor uključile i u tom trenutku ne-mobilne subjekte. Naime, u transnacionalnim vezama ne sudjeluju samo migranti (i to ne uvijek i u jednakoj mjeri), već i subjekti društvenih polja koji ostaju ne-mobilni, a koji također imaju važnu ulogu u cirkulaciji informacija i sredstava (usp. Grgurinović 2013). Tako su važnu ulogu posrednika između institucija i studentica često imali njihovi prijatelji i rodbina:

Mi smo trebali slat' te promjene u Learning Agreementu sa hrpom raznih potpisa... Ja sam zamolila frendicu da mi to rješava... kod nas tak moraš, zamolit' nekog frenda koji ti je doma da ti obiđe, pokuca na vrata, ovaj ne zna ni 'ko si ni šta si. I ne samo promjene u Learning Agreementu nego i tu potvrdu da si došao. Bilo šta, sve se to mora žigosat'.

Lucija je, je osim što je molila kolege za pomoć, i sama pomagala drugima oko papirologije dok su bili na mobilnosti:

Na kraju sam ja morala ić' kod javnog bilježnika i dat' kolegici punomoć pa me ona upisala (...) Frend je u Njemačkoj pa sam njemu rješavala papire (...), bez problema jer sam iskusila to na vlastitoj koži pa sad već sve znam.

Istraživačica se također prisjeća kako je na trenutke morala uključiti prijatelje i članove obitelji u komunikaciju s matičnim sveučilištem budući da neke administrativne zahtjeve nije bila u mogućnosti ispuniti sama, „virtualnim“ putem. Dakle, statični subjekti nesumnjivo igraju značajnu ulogu u transnacionalnim procesima. Ipak, kako ističe Grgurinović (2013) u diskurzima o putovanju i mobilnosti često ih se propuštalo spominjati. Autorica kritizira romantizirane predodžbe mobilnosti, a posebno one akademske, koja je „konceptualizirana jezikom institucija Europske unije kao a priori pozitivna. Međutim, takva pozitivna konceptualizacija skriva cijeli niz problematičnih točaka koje dijele statične od mobilnih znanstvenika.“ (ibid: 135). Statični subjekti, koji često iz rodnih i/li klasnih razloga ne

uspijevaju ostvariti mobilnost, gube „transnacionalni društveni kapital u obliku mreže međunarodnih kontakata.“ (ibid: 139) To postaje posebno ironično u vremenu kada je tehnologija toliko uznapredovala da brz pristup informacijama, kao ni sudjelovanje u transnacionalnim praksama, ne zahtijeva fizičko premještanje (usp. ibid: 142). Stjecanje društvenog i kulturnog kapitala koji donosi akademska mobilnost uvelike ovisi i o ekonomskom kapitalu pojedinca. Stoga se javlja opasnost da studentska razmjena postoje moguća određenoj, ekonomski privilegiranoj skupini studenata, što je iskusi i Karolina:

U procesu prijave bilo je jedno pitanje: možeš li financirati svoj boravak ondje s ovom stipendijom... Hoćeš li imati dovoljno svog novca također i ja sam rekla da, i morala sam napisati koliko još dodatnog novca imam za potrošiti (...) ako bi netko rekao ne, živjet ću samo od stipendije oni bi rekli ne, ne možeš preživjeti s 200 eura mjesečno, tako da je bolje da ne odeš.⁵

Hrvatski studenti također su unaprijed upozoreni u tekstu *Erasmus* natječaja da stipendija pokriva tek dio troškova tijekom razdoblja mobilnosti. Iskustva nekih studentica pokazuju da troškovi života tijekom mobilnosti često uvelike premašuju troškove u matičnoj zemlji:

Znači ja tam' pišem u tom onom završnom izvješću, ti mene pitaš [u završnom izvješću o mobilnosti, op.a.] kol'ko trošim u Zagrebu mjesečno i kol'ko trošim tamo i razlika je 600 eura i ti sad mene izluđuješ za jednu ratu stipendije, koja mi je stvarno potrebna da dođem financijski na neku, ma ne ni nulu, ja sam svoje izmuzla stvarno skroz. (Lucija)
Kad sam dobila potvrđan odgovor, da mogu ići u Tallinn, počela sam raditi i radila sam u restoranima (...) u KFC-u jedan mjesec... i štedjela sam novac sa praznika, rođendana. I roditelji su mi puno pomogli. Zapravo stipendija, 200 eura, mi je bila samo za smještaj.⁶ (Karolina)

Ekonomski i općenito materijalni aspekt, te uvjeti stanovanja značajni su jer utječu na i oblikuju transnacionalne veze, pokazuju iskustva kazivačica. Održavanje transnacionalnih veza angažman je koji „zahtijeva vrijeme, novac i energiju kako bi se očuvale funkcionalne poveznice koje prelaze državne granice.“ (Povrzanović Frykman 2010: 44) Tako Lucija nije mogla razgovarati preko *Skypea* kad god je to poželjela jer u njenom, poprilično starom stanu Internet nije dobro radio: *Nama je Internet doma bio katastrofa (...) uglavnom sam ljudima*

---

⁵ And there was one question at the regrutation: are you able to finance your staying there with this scholarship... will you have enough of your money as well and I said yes and I had to write how much money I could spend additionally. (...) When somebody said no, i will only live of my scholarship they said no, you cannot survive with 200 euro per month, so it's better not to go.

⁶ When I had the positive answer, that I could go to Tallinn, I started working, and I was working in restaurants, (...) in KFC for one month... and I was saving money from holidays, birthdays. And my parents helped me a lot. Actually, the scholarship, 200 euros, was only for the accommodation.

slala mejlove, nekad smo skajpali, što je bilo malo teže izvedivo jer sam uvijek morala ić' u birc skajpat'. Ivi je pak u svakodnevnoj transnacionalnoj komunikaciji značajnu ulogu odigrao portugalski teleoperater: *Ja bi znala otvorit nakon tri dana poruke (...) ja sam na kraju odbacila mobitel i portugalski broj jer mi je bio preskup.*“ Zanimljivo je da je i Povrzanović Frykman u vlastitom istraživanju transmigranata primijetila da su mobilni operateri teritorijalno ograničeni i stoga vrlo skupi, te zbog toga ključnu ulogu u komunikaciji migrantima uglavnom igraju računala (usp. 2013: 49).

Dvije kazivačice navele su ekonomsku situaciju kao razlog zbog kojeg neće u budućnosti moći vidati svoje prijatelje sa razmjene onoliko koliko bi htjele:

*Planiramo otići i napraviti nešto za Novu godinu ali mislim da će to biti nemoguće jer je preskupo.*⁷ (Ewa)

Što se tiče okupljanja sirota nam je ekipa, siromašna je i ne bi si ja mislim mogli priuštiti nešto, mislim ja vidim da nisu baš s lovom. (Dora)

Ekonomska situacija, preciznije - primjerice ograničenja vezana uz prtljagu tijekom putovanja, uvelike utječe i na stvari koje migranti prenose s jednog mjesta na drugo, odnosno što je prtljaga manja, migranti detaljnije moraju promisliti i selekcionirati predmete koje nose (usp. ibid.: 63). Ekonomski razlozi na različite načine uvjetuju predmete koje će migranti ponijeti na mobilnost. Karolina je iz isključivo takvih razloga spakirala i ponijela veliku količinu higijenskih proizvoda iz Poljske:

*Ponijela sam svu kozmetiku u XXL pakiranju jer sam razmišljala o tome kako neću baš imati puno novaca, a u Estoniji je sada euro i skuplje je. Tako da sam uzela sve u veličini XXL jer nisam htjela ondje trošiti novac na to.*⁸

Transnacionalne prakse neodvojivo su vezane uz materijalnost, ne samo u novčanom smislu, već doslovno, uz fizičke predmete. Naime, kako u komunikaciji s institucijama, tako i u vezama s obitelji i prijateljima koje su redovito održavale sve kazivačice i istraživačica su koristile i u razgovoru spomenule pojave poput *Skypea*, *Whatsappa*, *Vibera* ili elektroničke pošte. Iako je komunikacija putem njih internetska i virtualna, one ipak zahtijevaju konkretne materijalne predmete. „(...) sama mogućnost komunikacije s članovima obitelji koji nisu fizički blizu pretpostavlja čitav niz predmeta i o njima ovisi. U svrhu održavanja kontakta, potrebni su telefon, jeftina satelitska telefonska kartica ili računalo, internetska veza, web-

---

⁷ *We are planning to go and do something for New year's Eve. But I think it will not be possible. Because it's too expensive.*

⁸ *I took all the cosmetics size XXL because I was thinking okay, I will not have so much money and in Estonia there's now euro and it's more expensive. So I took everything in size XXL because I didn't want to spend money there on that.*

kamera.“ (ibid. 2010: 46) Stoga materijalne prakse lako postaju ključne u transnacionalnim prostorima.

Sve kazivačice i istraživačica su pratile vijesti na web – portalima svojih matičnih zemalja, za što je također neophodna internetska veza te računalo ili mobitel. Istraživačica je ponekad poželjela pogledati i neke hrvatske televizijske programe, međutim, budući da nije imala ni televizor, a kamoli hrvatske programe, to je bilo nemoguće.

3. PLANIRANJE KAO POČETAK MOBILNOSTI

Unaprijed određeno i vremenski ograničeno trajanje migracije zasigurno je u velikoj mjeri oblikovalo transnacionalne prakse studentica (usp. Mihaljević 2010). Većina kazivačica je tijekom priprema za odlazak i pakiranja vodila računa o relativno kratkom boravku na razmjeni:

Dobila sam, frendica mi je dala, fotke neke mi je izradila (...), to sam nosila, ove ostale (fotografije i poklone prijatelja) ne... pa mislim, išla sam na tri mjeseca, znaš, da idem na godinu dana ajde, al' tri mjeseca. (Iva)

Duljina boravka ne određuje samo predmete koje su kazivačice ponijele na razmjenu, već i cijeli niz drugih praksi. Tako je, na primjer, Dora zaključila da je njen šestomjesečni boravak na razmjeni zapravo bio toliko kratak da nije imalo smisla tijekom njega dolaziti u Hrvatsku: *Nismo imali potrebu, jer kratak je bio period.*

S druge strane, dvije kazivačice su unaprijed isplanirale posjet domu tijekom svojih mobilnosti, što je uvjetovalo njihov način pakiranja, tj. omogućilo im je pakiranje odjeće prilagođene vremenskim uvjetima:

*Kad sam se pakirala znala sam da ću doći doma za Uskrs, pa sam spakirala samo stvari za prva tri mjeseca (...) Nisam trebala po zimi nositi ljetne stvari, što je bilo jako dobro.*⁹ (Karolina)

Svi su nekak isplanirali da idu doma za Božić, jer je bila i pauza od faksa, imali smo tri tjedna (...) I onda kak sam dolazila za Božić, onda sam pola toga vratila doma i uzela neke druge stvari. (Lucija)

Ewa je tijekom čitavog intervjua svoj tromjesečni boravak na praksi u Zagrebu uspoređivala sa desetomjesečnim studijskim boravkom u Portugalu, te joj je upravo razlika u duljini

---

⁹*Well I knew, when I was packing my things, that I will go home for Easter, so I packed only the things for the first three months. (...) So, I didn't need to take my things for summer in winter, so that was really good.*

boravka bila ključ usporedbe. Kao osnovnu razliku navela je da je Portugal doživljavala kao drugi dom, dok Zagreb nikako ne uspijeva tako doživjeti. *Mislim da je to zato što sam ovdje privremeno, jer je samo nekoliko mjeseci. Ne živim stvarno ovdje.*¹⁰ Također, u Zagrebu joj, tijekom našeg razgovora¹¹, još nije počela nedostajati poljska hrana, te ju stoga nije ni naručivala od doma, što je u Portugalu činila: *Mislim da sam ovdje prekratko da bi mi nedostajala. Kada sam bila u Portugalu i kada sam se vratila s božićnih praznika, dakle od prosinca do srpnja, doista mi je nedostajala poljska hrana.*¹² Kratkoću boravka navodi i kao razlog zbog kojeg je prijatelji neće posjetiti u Zagrebu, dok su u Portugal mnogi došli.

Duljina samog boravka dakle uvelike utječe na način provedbe, ali i na pripreme i planiranje mobilnosti. Matošević (2010) ističe da putovanje započinje već u trenutku kada se počne planirati, odnosno „kada se i šira okolina počinje pripremati za odlazak studenta u vidu organizacije, priprema i dogovora“ (ibid: 123) Ponovno dakle na vidjelo izbija veliki utjecaj koji privatna mreža studenata – migranata (obitelj i prijatelji) ima na pripremu i provedbu mobilnosti, a time i na transnacionalne prakse. Nekoliko kazivačica posebno je istaknulo pomoć pri pakiranju:

Kad sam se pakirala to je bio šok, to je bilo odlazim od doma na pola godine, Isuse Bože, šta ću staviti u kofer, i to moje pakiranje je trajalo tipa tjedan dana. Svaki dan bi nešto stavila u kofer pa bi vadila. I onda sam zadnji dan... ovo je tak sramotno... ja sam večer prije... ovak gledam kofer, nemam niš' u koferu, sve po krevetu, ja sam dobila napadaj histerije, baš me panika počela hvata't. (...) I onda sam zvala mamu i onda se mama sa mnom pakirala. Znam, imam 25 godina, al' stvarno... pomoć mame mi je tad dobro došla. (Lucija)

Način pakiranja mi je frendica savjetovala, koja je bila na razmjeni. Joj najbolje ti je onak' kad rolaš majice, tak' ti najviše stane. (Iva)

---

¹⁰*I think because here it's temporary. Because it's only for a few months. I have not really been living here.*

¹¹ U Zagreb je došla na stručnu praksu u trajanju od 3 mjeseca. Intervju je proveden nakon otprilike mjesec dana njenog boravka u Zagrebu.

¹²*Here, I think it's a too short time to miss it. When I was in Portugal, after coming back after Christmas, so from December until July, I really missed Polish food.*

4. KRETANJA PREDMETA I KONSTITUIRANJE DOMA

Kao i u radu Mihaljević (2010), i ovdje su kazivačice spominjale dvije vrste predmeta koje su nosile na svoje privremene migracije. Naime, tijekom nekoliko intervjua, predmeti koje su kazivačice pakirale često su se spontano dijelili na „sentimentalne“/„emotivne“ i „praktične“.

Baš sam gledala da uzimam praktične stvari, tipa šta će mi koristit'. (...) Uzela sam i sentimentalne stvari... to sam isprintala gro slika svojih prijatelja i onda sam ih ponijela i to sam stavila na zid u jednom trenutku. (Lucija)

Vidiš, ja ti nisam pakirala nepraktične stvari jer sam odlučila da idem samo s koferom, znači šta stane u kofer. (Iva)

Unatoč tome što je većina kazivačica isticala da su se nastojale pakirati što racionalnije i praktičnije (budući da je svima količina prtljage, bilo u autobusu ili avionu, bila ograničena), sve su ponijele bar neku sitnicu koja je bila emotivno vezana uz njihove obitelji ili prijatelje. Uglavnom se radilo o fotografijama te poklonima prijatelja (neki primjeri već su spomenuti u kazivanjima u prethodnom poglavlju).

Marija [prijateljica op.a.] mi je poklonila neku sliku našu smiješnu, to sam stavila na zid kad sam došla. I Barbara [prijateljica op.a.] mi je poklonila, kak' je hladno gore i kak' je bila sprdancija da ću se smrzzavat, poklonila mi je... uglavnom unutra se napuni vruća voda i onda te grije... termofor? (...) To recimo nisam nijednom iskoristila, al' sam, uz sve te silne stvari, uzela i tu glupost. Naravno da sam bila u stanu koji je imao grijanje i nije mi bilo potrebno da se tak zagrijavam, al' eto da me podsjeti na nju. (Dora)

Ponijela sam i neke fotografije kako bih ovdje objesila na zid. To je kolekcija sa zabava, putovanja... ali prelijena sam da ih stavim na zid tako da su sada u mojoj torbi (...) mislim da sam ih ponijela samo da ih ponesem [smijeh] sada su sa mnom.¹³ (Ewa)

Mihaljević (2010) ističe da takvi predmeti, vezani uz uspomene iz privatnog života, služe zadržavanju „osjećaja kontinuiteta vlastitoga, osobnog života te osjećaj osobne povijesti i identiteta“ (ibid: 95). „Praktični“ predmeti, tj. oni za svakodnevnu uporabu, posebno pomažu u konstituiranju doma, odnosno domaće, poznate atmosfere. Zanimljivo je primijetiti da su sve kazivačice, kada ih se pitalo o tome što su spakirale, prvo počele pričati o odjeći i obući. Vjerojatno je to dijelom vezano uz činjenicu da su im upravo odjeća i obuća količinom zauzele najveći dio prtljage, ali zasigurno se može povezati i s nečim o čemu piše

---

¹³I also took some photos to hang on the wall here. It's like a collection, from partys, trips... but I'm too lazy to put them on my wall, so they're just lying in my bag (...) I think I took them just to take them, they are with me.

Povrzanović Frykman (2008) govoreći o osobnim objektima koji su u direktnom dodiru s našim tijelima. Upravo takvi objekti posebno snažno uspostavljaju „kontinuitet materijalne jezgre intimnosti doma“ (ibid). S tom tvrdnjom može se povezati i činjenica da su dvije kazivačice i istraživačica na razmjenu ponijele vlastite plahte, a jedna je čak ponijela i svoj jastuk.

Dakle, predmeti koje su kazivačice ponijele na razmjenu služili su praktičnim svrhama, komunikaciji (s obitelji, prijateljima, sveučilištem), ali i održavanju kontinuiteta osobne povijesti, identiteta i atmosfere doma. Predmeti su, bili oni prije svega „praktični“ ili „emotivni“, često sudjelovali i u potenciranju svakodnevnih navika ili hobija koje su kazivačice i inače prakticirale. Oni su kazivačicama služili da nastave sa svojim uobičajenim životnim navikama u novoj zemlji i time uspostave kontinuitet sa zemljom porijekla. Tako je jednoj kazivačici bilo izuzetno važno da na praksu ponesu fotografski aparat, jer se inače bavi fotografijom, te cipele za penjanje po umjetnim stijenama (slika 1.) što je također njen hobi kojim se nastavila baviti i u novome gradu: *Najvažnija stvar mi je bila moj fotografski aparat jer jako volim fotografirati (...) ponijela sam i cipele za penjanje jer se također volim penjati*¹⁴. Iva, koja se nastojala pakirati što praktičnije (kako je sama rekla), na kraju je odlučila ponijeti peglu za kosu, koju inače smatra nečim „nepraktičnim“, a na pitanje zašto ju je ipak ponijela odgovorila je: *pa jer se inače peglam*. Dora koja je odlazila na studijski boravak u Poljsku ponijela je šalicu koju je dobila od prijateljice: *Uzela sam ju jer sam ju zapravo dobila s naputkom da ju ponesem, kao da popijemo zajedno kavu i tamo. Naravno da smo se čule prek' Skypea, ja sa šalicom*. Istraživačica se pak prisjeća kako je na razmjenu ponijela poprilično debelu knjigu koju je počela čitati u Hrvatskoj i nije stigla dovršiti prije odlaska, iako je knjiga veličinom i težinom doista bila nepraktičan komad prtljage. Međutim, kao što je vidljivo u spomenutim primjerima, praktičnost nije uvijek presudan kriterij u transnacionalnim kretanjima predmeta, već je to i osjećaj kontinuiteta, povezanosti s ljudima i navikama u matičnoj zemlji. Dakle, kazivačicama značajnu ulogu igraju prakse bivanja, odnosno društveni odnosi i prakse u koje su pojedinci uključeni u svojem svakodnevnom životu (usp. Levitt i Glick Schiller 2004).

Važnu ulogu pritom ima koncept doma, pa bio taj dom i samo privremen. Zanimljiva je situacija u kojoj se našla Ewa kada se tijekom božićnih praznika privremeno vratila u Poljsku, te način na koji ju je opisala. Naime, u svega nekoliko rečenica riječ „dom“ je više puta upotrijebila za svoj dom u Poljskoj, ali i onaj u Portugalu:

---

¹⁴*The most important thing was my camera because I really like taking pictures (...) and I also took my climbing shoes, because that's what I like doing.*

*Otišla sam doma 11. prosinca i vratila sam se 28. Rekla sam, u redu, dosta, idem doma. I moja mama se jako naljutila jer sam govorila da idem doma u Portugal a ona je rekla ne, to nije tvoj dom.*¹⁵

Löfgren i Bendix (2007) ističu da su materijalne dimenzije transnacionalnih procesa posebno vidljive upravo u stvaranju i oblikovanju „dvostrukih“ domova. Takvo istraživanje materijalnosti, ističu autori, može donijeti i novu percepciju o tome što konstituira nečiji dom te kako se dva doma međusobno odnose. Povrzanović Frykman (2010) ističe da dom ne predstavlja skup sjećanja, „već sferu iskustva stanovanja, u kojoj se predmeti, prakse i identifikacije – i ono materijalno i ono simbolično – spajaju u svakom trenutku sadašnjosti“ (ibid: 51). Dom dakle, čini fizički prostor, ali i različite prakse (koje često potenciraju određeni predmeti); on je mjesto koje postaje snažno vezano uz osobni identitet. Osjećaj privatnosti važan je za uspostavu doma, jednako kao i određeni predmeti koji omogućuju uspostavu kontinuiteta i uobičajene svakodnevnice (usp. Jernej 2010). Stoga, „s ciljem stvaranja atmosfere doma u stranoj državi, migranti sa sobom često nose predmete koji za njih nose određenu emotivnu vrijednost (utjelovljuju sjećanja i veze s prošlošću) ili su samo praktični i neophodni u svakodnevnom životu“ (ibid: 70). Kazivačice su svoja dva doma povezivale materijalnim predmetima, te praksama, osjećajem identiteta, poviješću i sjećanjima koja su poneseni predmeti evocirali. Jernej navodi da, čak i kada se radi o tek privremenim migracijama, pojedincima postaje izuzetno važno uspostaviti osjećaj normalne svakodnevnice i postojanosti u stvaranju novog doma, dok istovremeno „prvotni“ dom također trajno predstavlja jedan oblik doma.

Osim što su ih prenosile same migrantice, predmeti ispitanih djevojaka putovali su i poštom, a nerijetko su u njihovom prenošenju sudjelovali i obitelj i prijatelji. Naime, pri posjetu kazivačicama, čija je prtljaga pri putovanju bila ograničena, obitelj i rodbina često su donosili i predmete iz domovine, bilo po narudžbi ili vlastitom izboru.

Kak' su dolazili ljudi u navratima, sa svakim bi došlo nešto (...) hranu su mi uglavnom nosili (...) kad su starci došli oni su mi donijeli pekmez, domaće kobasice i tak neke stvari, ono, da prežive djeca. (Dora)

Ja sam frendici cijelu torbu dala da nosi (...) ja sam njoj rekla već ranije da je njena ručna prtljaga moja prtljaga, da je to uvjet da dođe kod mene. (Iva)

---

¹⁵ I went home on the 11th of December and came back on the 28th. And then I said okay, enough, I'm going home. And my mother got angry because I was talking about going home to Portugal and she would say no, that's not your home.

U Veneciju su mi dolazili ljudi (...) pa su mi furali, ne znam, zimsku jaknu. (...) I onda su mi furali robu, pa sam ja dio vraćala po njima, kao otfurajte ovo mojoj mami.

(Lucija)

Dakle, isprva ne-mobilni subjekti ne samo da sudjeluju u transnacionalnim prostorima komunikacijom putem Interneta, telefona ili pošte, već često i sami postaju mobilnima, posjećuju studentice - migrantice i omogućuju različita kretanja predmeta.

Predmeti se kreću, spomenule su gotovo sve kazivačice, i poštom. Tako je i istraživačica tijekom oba svoja boravka na razmjeni od roditelja primila zatražene pakete s nekim njoj dragim odjevnim predmetima koja je zaboravila spakirati. Još jedna stvar koju su čak četiri kazivačice slale svojim obiteljima i prijateljima su razglednice. Razglednice je istraživačica dobila i od dviju kazivačica tijekom njihovog boravka na razmjeni (slika 2.). Zanimljivo je da su neki autori prije petnaestak godina razglednice doživljavali kao faktor koji doprinosi i odražava sveopću globalizaciju društva (usp. Puljar 1997), međutim, kazivačice ju, za razliku od brzih komunikacijskih tehnologija, doživljavaju kao nešto pomalo staromodno i upravo zbog toga vrijedno:

*Neki prijatelji već imaju razglednice iz Zagreba. Jedan prijatelj ih skuplja pa ih šaljem poštom jer sam primijetila da ljudi više ne šalju razglednice (...) Mislim da je to nešto tako lijepo i starinsko.*¹⁶ (Ewa)

To je malo onak' retro (...) mi smo to slali u osnovnoj školi, ono, međusobno razglednice s mora (...) odvojila sam vrijeme za izabrat razglednice (...) i napisat' razglednice i baš sam razmišljala o tim osobama onda. (...) Baš sam razmišljala šta ću sad napisat' nekom, pa sam odvojila vrijeme za to. (Lucija)

*(...) puno razglednica jer je to najljepši suvenir i slala sam razglednice svim svojim prijateljima i članovima obitelji kako bi ih imali kao suvenir.*¹⁷ (Karolina)

Slično kao i same kazivačice, Jernej ističe simbolički značaj vlastoručno ispisanog pisma, tj. razglednice:

„Količina napora uloženog u pisanje i slanje pisama i čestitki (što imaju posebnu važnost i težinu u usporedbi sa slanjem pisama elektroničkom poštom), postaje na taj način proporcionalna važnosti događaja, odnosno osobe kojoj je pošiljka namijenjena.“
(2010: 73)

---

¹⁶Also some friends already have postcards from Zagreb. One friend is collecting them so I send them by post, because I noticed that people are not sending postcards anymore (...) I think it's such a nice and ancient thing.

¹⁷ (...) a lot of postcards. Because that's the nicest souvenir and I sent postcards for all my friends and family so they could have a souvenir.

I u ovim primjerima vidljiva je važnost obitelji i prijatelja, odnosno primatelja razglednica ili pošiljatelja paketa, te je ovakav tip transnacionalne veze bez njih teško zamisliv, budući da komunikacija zahtijeva i pošiljatelja i primatelja. Održavanje obiteljskih i prijateljskih kontakata upravo je temelj te razlog uspostave transnacionalnih prostora (usp. Jernej 2010). Uloga osoba koje ne migriraju, ali su migrantu bliske i s njim ostaju u kontaktu, izuzetno je važna u transnacionalnim procesima, te i one predstavljaju aktivne i ravnopravne članove transnacionalnih društvenih prostora, kao što je vidljivo u mnogim primjerima u ovom radu. Stoga je vrlo važno u istraživanja uključivati, kada je to moguće, i „one koji ostaju kod kuće“, kao što je to učinila Jernej (2010) u svojoj studiji slučaja. U ovom istraživanju tako nešto je bilo teško izvedivo, budući da je ono uključivalo više kazivačica koje su održavale mnogobrojne transnacionalne veze, te bi bilo teško uspostaviti kriterij po kojem bi se neke osobe koje su ostale kod kuće uključilo u istraživanje, a neke ne.

5. ULOGA HRANE U PRAKSAMA BIVANJA I PRIPADANJA

U svim intervjuima posebno značajno mjesto dobila je tema hrane. Hrana je putovala sa kazivačicama i/ili njihovim gostima. Moje sugovornice su vrlo rado pričale o hrani te se ona tijekom razgovora nametnula i pokazala vrlo bitnom istraživačkom temom. Zanimljivo je da se i u mnogim radovima domaćih autora posvećenim transnacionalnim praksama hrana pokazala kao možda i ključna tema (vidi više u radovima: Jernej, Mihaljević, Matošević u *Studia ethnologica Croatica* iz 2010; Povrzanović Frykman u *Ethnologia Scandinavica* iz 2013). Petridou (2001) je istraživajući grčke studente u Velikoj Britaniji zaključila da je hrana posebno prigodna za uspostavu kontinuiteta i povezanosti sa domom (pri čemu dom definira kao mjesto koje nudi pravo na povratak). To tumači činjenicom da hrana stimulira gotovo sva osjetila te time može rekreirati iskustva doma gotovo u potpunosti. Prema Petridou, upravo hrana, zbog sposobnosti da rekonstruira osjetni totalitet doma i onog poznatog, može pomoći u simboličkoj obnovi svijeta koji postaje fragmentiran promjenom zemlje stanovanja. Hrana donesena iz domovine

„pobuđuje široku mrežu asocijacija između vrijednosti i praksi (dom, obitelj, kuhanje, čišćenje). U novom okruženju u kojem se migranti osjećaju otuđeni od poznatih zavičajnih struktura, donošenje poznate hrane, poznatog okusa, blisko je povezano sa samoizgradnjom i stvaranjem novog doma u inozemstvu.“ (Mihaljević 2010: 97)

Petridou (2001) i Matošević (2010) posebno naglašavaju vrlo snažnu simboličku ulogu hrane u održavanju i učvršćivanju veze između roditelja i studenta – migranta. Prema ovim autorima, roditeljsko pripremanje i slanje hrane osnažuje povezanost između članova obitelji, te definira obiteljske društvene uloge, budući da hranjenje govori mnogo toga o zavisnosti i moći. Tako na primjer, u studiji slučaja Jernej (2010) kada kći koja inače živi u Londonu dolazi u svoju hrvatsku obiteljsku kuću, majka nastoji nadoknaditi svoju odsutnost iz kćerinog života pripremom naručene hrane po njenom izboru. Dvije kazivačice posebno su u razgovoru istaknule povezanost hrane i obiteljske sfere:

I mama mi je ispekla pite, to sam tražila, da mi ispeče pite jer sam cijeli dan putovala pa kad dođem doma navečer da jedem pitu. (Iva)

Mama je još poslala po bratu i sestri nekakve kolače koje je ona pekla pa su se već i stvrdnuli, pa sam ih ja [smijeh]sa suzom u oku jela jer ipak ih je ona poslala. (Dora)

U istraživanju Petridou (2001), grčki studenti hranu su u intervjuima doživljavali i kao snažan etnički marker, sredstvo diferencijacije od Engleza koji, po njihovom mišljenju, za razliku od Grka, kuhaju i jedu površno, a tako i žive. U ovom istraživanju Iva je komentirala da je ponijela vlastito maslinovo ulje na razmjenu jer je znala da *ne može njihovo bit dobro*. Luciji se nisu svidjeli neki finski specijaliteti, te je zaključila: *Kod nas ima svega i svačega, a oni jadni gore, krumpir im raste i to je to*. Međutim, to su bili gotovo jedini trenuci u intervjuima u kojima je hrana kazivačicama služila za kulturnu usporedbu. Kad bi naručivale hrvatske proizvode činile su to uglavnom iz praktičnih razloga ili kako bi nastavile neke prehrambene navike koje prakticiraju u matičnoj zemlji.

Ja sam imala poseban zahtjev od mame da mi pošalje Čokolino i poslala mi je dvije ogromne vreće Čokolina jer mi je to super, uvijek ga jedem za doručak (...) i Cedevitu sam htjela, jer sokovi su bili skupi, a ne da mi se stalno pit voda, onda mi je ta Cedevita baš bila... kao jeftina je kod nas, a opet znaš, kao da promijeniš. (Lucija)

To je bila poljska kuća, jedan Portugalac i četiri Poljaka i doista nam je nedostajala poljska hrana koju inače jedemo. Tako da su mi prijatelji donijeli hranu.¹⁸ (Ewa)

Karolina je donijela iz Poljske u Estoniju gomilu jela u vrećici, poput tjestenine i juha poljskih proizvođača, međutim, ne zato što su poljske već zato što su ondje jeftinije. Dakle, hrana je, bar kada se nosila za vlastitu uporabu, pripadala praksama bivanja, tj. svakodnevnim, uobičajenim praksama i navikama. Iz intervjuja je, ipak, vidljivo da su kazivačice na razmjenu često ciljano nosile prehrambene proizvode tipične za svoju zemlju kako bi ih ponudile i

---

¹⁸*It was a polish house, one Portuguese and 4 Polish people, and we were really missing polish food we normally eat. So my friends brought food.*

prezentirale osobama drugih nacionalnosti. Ponekad su u intervjuima čak same radile distinkciju između hrane koja je bila namijenjena njima samima i one koja je bila namijenjena drugima, novostečenim prijateljima.

Maslinovo sam ponijela sebi, da imam, a rakiju sam ponijela za prijatelje. Mislim, nadala sam se da ću imat nove prijatelje, a ako ne, da ću ih onda steć' preko rakije [smijeh]. (Iva)

Uvijek su me svi [prijatelji koji su dolazili op.a.] pitali joj 'oćeš da ti donesemo nešto posebno... i to je uvijek bila rakija... a to je uvijek kad pričaš o hrani nekoj tradicionalnoj, i onda sam se ja uvijek hvalila rakijom (...) meni su donijeli i neki džem, kao domaći. I Linoladu. (Lucija)

Nedostajala mi je kašanka, krvavica s komadićima riže pa sam ju donijela [nakon posjeta Poljskoj tijekom božićnih praznika, op.a.] (...) *I donijela sam slatkiše. Oni su bili za moje prijatelje iz drugih zemalja, kako bi ih probali.*¹⁹ (Ewa)

Sve kazivačice i istraživačica na svojim su razmjenama živjele u svojevrsnoj „enklavi“ s drugim internacionalnim studentima, s kojima su dijelile stan odnosno studentski dom i s kojima su provodile gotovo svo svoje slobodno vrijeme. U takvom internacionalnom okružju nije bilo neobično da mnogi spontano pripreme i ponude hranu ili prehrambene proizvode koje smatraju tipičnima za svoju zemlju, kao što je vidljivo u ranijim primjerima. Međutim, velikoj većini tih praksi nije bio cilj demonstrirati određeni etnički etnicitet, već su prije bile povezane sa nečim o čemu piše Matošević (2010), a to je zajedničko jedenje kao jačanje osjećaja zajedništva, dok je upoznavanje s različitim gastronomijama bilo tek sporedno po značaju. Vidljivo je to i iz izjava kazivačica, koje su izravno rekle da im je „tipični“ hrvatski proizvod kao što je, na primjer, rakija, poslužio prije svega u svrhu socijalizacije. Naime, „dijeliti hranu s drugima često znači i upisivati individualni identitet u onaj grupni“ (Matošević (2010) prema Riviere (2000: 152)).

Situacije u kojima bi se možda očekivalo posezanje za praksama potvrđivanja etničkog identiteta, kao što su neke tradicionalne proslave blagdana, kazivačice su pak povezivale prije svega s nastavkom uobičajenih obiteljskih praksi. Na sličan zaključak Mihaljević (2010) su navele i izjave njenih kazivačica, koje su njegovanje tradicionalnih obiteljskih običaja koristile za učvršćivanje vlastitih transnacionalnih prostora i veza. Radilo se o održavanju uobičajenih praksi njihove obiteljske svakodnevice. Stoga autorica dolazi do hipoteze kako „prakse izvođenja tradicionalnih običaja u kontekstu transnacionalnih migranata trebaju

---

¹⁹*I missed kašanka, a blood sausage with pieces of rice, so I brought it (...) I also brought the sweets. It was for my friends from other countries to taste.*

prvenstveno biti interpretirane kao očuvanje stabilnosti njihova osobnog (obiteljskog) života, njihovih svakodnevnica, a ne kao potvrda nacionalnog pripadanja.“ (2010: 98) Tako je Karolina u studentskom domu u Estoniji zajedno s drugim Poljacima odlučila pripremiti slastice koje se u Poljskoj tradicionalno pripremaju za tzv. „debeli četvrtak“. Međutim, nije to učinila kako bi potvrdila vlastiti nacionalni identitet (na kraju krajeva, „debeli četvrtak“ obilježava se i u mnogim drugim europskim zemljama), već zato što joj je bilo nezamislivo provesti zadnji četvrtak prije Korizme bez uobičajenih jela: *Odlučila sam s Jakubom, hajde, moramo proslaviti „debeli četvrtak“, moramo pojesti nešto masno! Tako da smo pripremili racuchy, palačinke s jabukom. Uvijek ih jedemo na taj četvrtak.*²⁰

Dori je bilo važno provesti Uskrs na način kako ga inače provodi, a to su joj omogućili posjet roditelja i hrana koju inače jede na ovaj blagdan: *Moji su mi došli za Uskrs pa sam imala tu kućnu atmosferu, kuhanu šunku i to.* Lucija je u intervjuu jasno pokazala da za nju mnogo veće značenje imaju običaji njene obitelji od tradicije koja bi se mogla vezati uz nacionalni identitet:

Ispitivali su me [prijatelji drugih nacionalnosti, op.a.] pa šta vi jedete za Božić (...) a mislim, mi smo isto doma počeli mijenjati tradiciju, jer nitko ne voli bakalar osim tate pa on uzme bakalar-juhu od frenda, da mu zapakira, a mama speče neku ribu, bilo koju. Tak da je zapravo kad smo pričali o tim nekim tradicionalnim jelima, to mi je baš bilo teško prezentirati zato što ni je ne znam.

Dakle, čini se da je hrana prije svega služila praksama bivanja, tj. omogućavala uobičajene navike kazivačica i pomagala im da uspostave kontinuitet sa atmosferom doma zemlje podrijetla. Prakse bivanja kazivačica uglavnom su bile vezane uz privatnu sferu njihovih domova. Do praksi pripadanja dolazilo je, čini se, gotovo isključivo kada bi situacija ili okolina to od kazivačica iznimno zahtijevala. To se događalo uglavnom na različitim organiziranim javnim prostorima, a u takvoj vrsti praksi ponovno je glavnu ulogu igrala hrana.

Baš je na Siciliji cimer organizirao neke večeri u nekim bircevima i tražio da sva'ko napravi neš' kao iz svoje zemlje. Pa sam ja bila radila za to rožatu, znam da sam mami slala, mama daj mi šalji neke recepte hrvatske za neke kolače za koje ne treba mikser, jer nismo imali mikser doma. (Lucija)

---

²⁰I decided with Jakub, oh common, we have to celebrate Fat Thursday, we have to eat something fat! So we made racuchy, pancakes with apple. We always eat them on that Thursday.

Prakse pripadanja često su bile vezane uz različite institucije. Karolina i istraživačica sudjelovale su u događaju nazvanom „International dinner“ (slika 3.), organiziranom od strane Erasmus Student Networka²¹. Održala se 22. travnja 2014. godine u prostorima Tehnološkog sveučilišta u Tallinnu (*Tallinn University of Technology*). Od stranih studenata zatraženo je da, formirani u grupe prema nacionalnosti, pripreme tipična jela i pića svoje zemlje kako bi ih ostali strani studenti mogli probati. Istraživačica u pripremi hrane nije sudjelovala budući da je (bar koliko joj je bilo poznato) bila u tom trenutku jedina Hrvatica na sveučilištima u Tallinnu. Karolina je sudjelovala u pripremi hrane s ostalim poljskim studentima:

*Upoznala sam Poljake na nekoj zabavi i pitali su me želim li im se pridružiti da predstavljamo Poljsku (...) Ponijela sam votku [nakon posjeta Poljskoj za Uskrs, op.a.] tako da možemo probati poljsku votku. Imali smo i pierogi, jedna djevojka ih je pripremila. Imali smo bygos, to je kupus, kiseli kupus s mnogo raznih vrsta mesa. Zbilja je dobro i to je naša nacionalna hrana.*²²

Na pitanje zašto su odlučili pripremiti upravo nabrojanu hranu, kazivačica je odgovorila: *Zato što je to najpopularnija hrana u Poljskoj, svi jedu bygos i pierogi.*²³ Zanimljivo je da su kazivačica i ostali članovi njene grupe pomoć u pripremi ove večere odlučili potražiti čak u poljskoj ambasadi u Tallinnu. Djelatnici ambasade donirali su veliku količinu jabuka iz Poljske, te brošure o poljskoj i balone s crtežom poljske zastave. Dakle, uspostavljanje novih društvenih veza omogućilo je poljskim studentima da pribave prethodno nedostupne predmete (artikle s poljskom zastavom), što je bila česta pojava i u istraživanju Mihaljević (2010).

S druge strane, Dora se našla u svojevrsnoj „obrnutoj“ situaciji. Naime, tijekom boravka u Poljskoj, njeno prihvatno sveučilište organiziralo je „tradicionalnu“ večer za strane studente. I ovdje je vidljiva povezanost praksi vezanih uz etnički identitet i određenih institucija.

Oni su nama organizirali večere, faks, kao sveučilište, i to je bilo super. Kak' je u Poljskoj ta manjina, Kašubi (...) organizirane su večere bile u njihovom kao domu, i folklor su organizirali u njihovom restoranu. Za Božić hrana, sve besplatno, oni su pjevali i plesali.

---

²¹Neprofitabilne organizacije koja predstavlja strane studente i čije je misija stvaranje prilika za kulturno razumijevanje. U mnogim gradovima organizira događaje, poput spomenute internacionalne večere, koji pozivaju studente na prezentiranje svog nacionalnog identiteta.

²²*I met the Polish people at some party and they asked me hey may be you could join so we could represent Poland (...) I took vodka with me so we could try Polish vodka. We had pierogi there, some girl cooked them. We had bygos, it's cabbage, sauerkraut and a lot of different kinds of meat. It's really good and it's our national food.*

²³*Because it's the most popular food in Poland, everybody eats bygos and pierogi.*

Iz intervjua provedenih s kazivačicama može se zaključiti da su u njihovim životima tijekom mobilnosti daleko veće mjesto zauzimali načini bivanja. Načini pripadanja ostajali su uglavnom vezani uz različite institucije i organizaciju, odnosno javnu sferu. Povrzanović Frykman (2010) je istaknula kako se migrante često isključivo promatra kroz etničku prizmu te se zanemaruje činjenica da se njihov svakodnevni život „sastoji od niza situacija u kojima etnička pripadnost nije relevantna.“ (ibid: 40) Zapravo, pojedinac može živjeti transnacionalni život bez da ijednom ciljano iskaže svoj etnički identitet (usp. ibid: 2012, 2013). Lako je primijetiti da su u objema vrstama praksi, bivanja jednako kao i pripadanja, ključni predmeti, tj. materijalnost. Posebno velik dio razgovora sa svim kazivačicama zauzela je hrana, što se može povezati s tvrdnjom Petridou (2001) da je ona zbog stimuliranja više vrsta osjetila posebno prigodna za prevladavanje dihotomije ovdje i tamo. Karolina je pak vrlo jednostavno objasnila popularnost hrane: *Svi vole hranu, osobito ako je besplatna* [smijeh].²⁴

6. KONCEPT POVRATKA

Kao i prije odlaska na mobilnost, pakiranje i odabir stvari prije povratka kući također zadobiva poseban značaj. Marcoux (2001) naglašava važnost trenutka pakiranja prije definitivnog napuštanja nekog doma. Pakiranje prisiljava pojedinca na suočavanje sa svakim pojedinim predmetom koji se nalazi u domu. Time ga prisiljava i na suočavanje sa vlastitom poviješću, društvenim odnosima, sjećanjima i mjestima, budući da su ona utjelovljena u predmetima. Stoga odabir predmeta koje će pojedinac ponijeti postaje prije svega metafora za razvrstavanje međuljudskih odnosa i sjećanja, ističe Marcoux. Napuštanje doma (u ovom slučaju, makar i privremenog) u prvi plan stavlja sjećanja te postaje načinom redefiniranja vlastitog identiteta i osobne povijesti kroz restrukturiranje materijalnosti koja okružuje pojedinca. Također je važna činjenica, naglašava autor, da stvari nisu odabrane samo zbog svoje sentimentalne vrijednosti, već da one vrijednost zadobivaju upravo kroz činjenicu da su odabrane za preseljenje na drugu lokaciju.

Kazivačice su u zemlju podrijetla vratile gotovo sve stvari koje su i ponijele, uz iznimke poput potrganih cipela koje su završile u smeću ili posteljine koja bi zauzimala previše mjesta u prtljazi pa je stoga ostavljena u studentskom domu. Uz „stare“ predmete, kazivačice su u

---

²⁴ *Everybody loves food. Especially if it's for free.*

zemlju podrijetla ponijele i predmete stečene za vrijeme razmjene kako bi, kako se većina njih izrazila, imale „nešto za uspomenu“. Ti predmeti lako se mogu povezati s teorijom Marcouxa (2001), budući da kazivačicama pobuđuju snažne asocijacije na određena mjesta i međuljudske odnose.

*Ponijela sam jako puno školjaka! Školjaka odasvuda, iz Aveira, Lisabona, Španjolske. Imala sam školjke sa španjolske obale, sa sjevera, iz različitih obalnih gradova. Uvijek kad bih bila blizu oceana uzela bih nekoliko. (...) Dávala sam ih prijateljima kod kuće (...) neke još uvijek imam u kutiji u svojoj sobi a neke su na policama.*²⁵ (Ewa)

Bila je to zadnja večer od Eve, ona je kao prva odlazila od svih nas. I onda smo mi, imaš tih plastičnih maski, ali su bijele, znači nemaju niš' nacrtano, sam je oblik maske venecijanske, i onda smo mi kupili te maske svima i flomiće koji pišu po toj plastici i onda smo si ostavljali razne poruke... a ja to nisam htjela čitat' tamo, ja sam to čitala tek kad sam se vratila i onda sam se rasplakala. Zapravo su svi ostavljali neke anegdote, ne znam, baš mi je to jako simpatično i sad mi to stoji na zidu i uvijek kad pogledam se sjetim tog'. (Lucija) (slika 4.)

Mnogi predmeti koji se na prvi pogled vežu prije svega uz kulturni identitet države ili grada u kojoj su kazivačice boravile pokazali su se važnima iz posve drugih razloga. Tako je na primjer Karolina kući ponijela estonsku zastavu prije svega zato što je *tako lijepa i posebna. Doista volim boje, nije baš uobičajeno imati crnu boju na zastavi. I također, tako lijepe uspomene (...) sada visi na mom zidu.*²⁶ Ewi je bilo posebno važno da u Poljsku ponese plastičan čekić koji je tipičan za tradicionalnu portugalsku proslavu ivanjske noći. Međutim, čekić joj je bio važan prije svega zbog anegdota koje veže uz njega:

*Za vrijeme sv. Ivana svi se međusobno udaraju plastičnim čekićima. Išla sam sa prijateljima u Porto kako bismo gledali krijesove (...) i udarali smo se kao ludi na ulici i čekići su stvarali smiješan cijukavi zvuk... bilo je tako zabavno!*²⁷

Naravno, i po povratku je vrlo važno mjesto u prtljazi zauzela i hrana. Kazivačice su tako doma nosile redom *pastel de nata*, tipičnu portugalsku slasticu, estonske likere, zatim poljsku

---

²⁵*I took lots and lots of shells! Shells from everywhere, from Aveiro, Lisbon, Spain. I had shells from the coast of Spain, from the north, from different cities that were at the seaside. When I was near the ocean I always took some. (...) I was giving them to my friends at home (...) some of them I have in a box in my room and some of them are on the shelves.*

²⁶*It's so beautiful and special. I really like the colours, it's not so popular to have black on flags. And also, such nice memories. (...) it's hanging on my wall now.*

²⁷*During São João every body is hitting each other with a plastic hammer. So I went with my friends to Porto to see the fires (...) we were hitting each other like crazy out on the streets and the hammers were making a funny squeaky sound... it was so fun!*

vošku, a istraživačica je ponijela i tipičan estonski sušeni kruh s češnjakom, ne toliko zato što je nešto tradicionalno estonsko (kao što piše na etiketi), koliko zato što joj se jako svidio okus.

Nakon povratka s mobilnosti, sve kazivačice i istraživačica nastavljaju s transnacionalnim praksama, budući da su redovito u kontaktu s prijateljima iz raznih zemalja koje su stekle za vrijeme razmjene. Važnu ulogu u održavanju kontakata imaju društvene mreže, poput Facebooka, te *Skype* i *Whatsapp*. Četiri kazivačice i istraživačica sudjelovale su i u okupljanju svojih prijatelja sa razmjene u različitim europskim gradovima. Ključnu ulogu u dogovoru i planiranju ponovno su imala već spomenuta sredstva komunikacije. Zanimljivo je primijetiti da se transnacionalne prakse, koje su se tijekom razdoblja mobilnosti kretale manje-više cirkularno (zemlja podrijetla – zemlja mobilnosti), nakon mobilnosti kreću difuzno, u smjerovima više zemalja, budući da se često radi o širokom i internacionalnom krugu prijatelja.

*Imali smo okupljanje u Poljskoj u listopadu. Tijekom lipnja pojavila se ta ideja i kreirali smo „događaj“ na Facebooku i ljudi su kupili karte tijekom ljeta i došli su avionom, Španjolci, Portugalci, Nizozemci, Francuzi, Nijemci, Estonci, čak i djevojka iz Rusije (...) Sve putem „događaja“ na Facebooku. I onda je naša skupina Poljaka također imala grupu na Facebooku kako bismo sve isplanirali. I također smo se nalazili s vremena na vrijeme kako bismo sve organizirali.*²⁸(Ewa)

Kazivačice su često tijekom razgovora spominjale „grupe na Facebooku“ i „grupe na Whatsappu“ te su ta virtualna „mjesta“ odigrala ključnu ulogu u planiranju budućih susreta. Ovakve pojave lako se mogu povezati s istraživanjem internetskih foruma Vukušić (2011) čiji je zaključak da se virtualni i stvarni dijelovi života pojedinaca ne mogu u potpunosti razdvojiti. „Naš virtualni život umnogome je vođen naporima iz stvarnoga svijeta; potrebe i interesi koji izniču iz življenja u fizičkom svijetu vode nas k određenim virtualnim odredištima“ (ibid: 404). Stoga se područja virtualnog i stvarnog prostora i života međusobno prožimaju, zaključuje autorica.

Zanimljivo je da se nijedan ponovan susret nije dogodio u gradovima u kojima su kazivačice provele razdoblje mobilnosti, iako su tri kazivačice spominjale mogućnost ponovnog posjeta tim gradovima, a Karolina je čak razmišljala o upisivanju diplomskog studija u Tallinnu.

---

²⁸*We had a reunion in Poland in October. So during June the idea appeared and we created an event on Facebook, and people bought tickets during summer, they came by plane, Spanish people, Portuguese, guys from Netherlands, France, Germany, Estonia... even a Russian girl. (...) All through an event on Facebook. And the Polish group also had a group on Facebook to plan everything there. And we were meeting from time to time to organise everything.*

Mi smo se najviše s Poljacima družili, koji će doć', i mi ćemo se sigurno vratit tamo. Zovu nas tipa kad ćete do Gdanjska, malo mi je to glupo jer neću sigurno skoro. Otići ću sigurno, ne jednom, nego više puta, al' sad mi je glupo jer sam tamo bila. Rado bih neke druge gradove vidjela. Uvijek im govorimo da, da, doći ćemo, al' znam da to neće bit u idućih godinu dana.(Dora)

Koncept povratka postaje vrlo zanimljiv u kontekstu transnacionalnosti. U starijim se studijama migracija jasno dijelio odlazak od povratka migranta i privremena od trajne migracije, dok u suvremenim transnacionalnim istraživanjima koncept povratka postaje znatno složeniji, budući da preseljenje predstavlja tek jedan u nizu događaja migracijskog procesa i ne znači definitivno napuštanje jedne države, naglašavaju Čapo i Jurčević (2014). Migracija je dakle multi-fazan proces, te se i nakon odlaska, jednako kao i povratka održavaju veze između dviju ili više lokacija. U suvremenim istraživanjima migracija stoga povratak treba shvatiti u širem smislu: „transnacionalna paradigma proširuje koncept prijedlogom da se povratak ne istražuje isključivo analizom konkretnih, trajnih, fizičkih povrataka nego i istraživanjem priprema za povratak i provizornih povrataka.“ (ibid: 29) Obilježja su fizičkog povratka, ističu autorice, njegova nedefinirana trajnost – djelomičnost, privremenost i otvorena narav. Istraživanje studentske mobilnosti otvara niz zanimljivih pitanja i o konceptu povratka. Može se govoriti o povratku kući nakon razmjene, tijekom božićnih ili uskršnjih praznika ili pak kasnijem povratku u grad u kojem se boravilo na mobilnosti (budući da je on određeno vrijeme predstavljao, pa makar i privremeni, dom). „Povratak“ je samo jedan u nizu koncepata koji se zahvaljujući kontekstu transnacionalne teorije može redefinirati i proučavati iz brojnih novih aspekata, što je samo jedan od pokazatelja koliko toga transnacionalna teorija može donijeti suvremenim istraživanjima migracija.

7. ZAKLJUČAK

Ispitane kazivačice i istraživačica pokazale su kako je održavanje transnacionalnih veza bilo neizostavan dio njihovih boravaka na studentskoj razmjeni. Akademska mobilnost podrazumijeva i određen institucijski okvir i uz njega vezane prakse. Iskustva kazivačica pokazala su da se institucionalizirane prakse često ne mogu jasno odijeliti od različitih neformalnih društvenih mreža, kao što su obiteljske i prijateljske. Štoviše, nije došlo gotovo ni do jedne transnacionalne prakse tijekom razdoblja mobilnosti kazivačica koja ne bi bar donekle uključivala i članove obitelji i prijatelje koji su ostali u zemlji podrijetla. Kazivačice su s (u tom trenutku) ne-mobilnim osobama komunicirale suvremenim komunikacijskim

tehnologijama, razmjenjivale razglednice i pošiljke, od njih „naručivale“ različite predmete. Nerijetko su članovi obitelji i prijatelji i sami postali mobilni, kako bi posjetili kazivačice, a s njima su putovali i različiti predmeti. Statični subjekti igraju vrlo značajnu ulogu u transnacionalnosti, a u istraživanjima ih se nerijetko zanemaruje. Istraživanje i drugih sudionika transnacionalnih društvenih polja, a ne samo migranata, pružilo bi novu perspektivu transnacionalnoj teoriji.

Osim statičnih subjekata, transnacionalne prakse bile bi neodržive i bez materijalnih predmeta, koji uvelike ovise i o ekonomskom kapitalu pojedinca. Akademska mobilnost nerijetko se u javnosti idealizira, a pritom se zanemaruje činjenica da ju iz ekonomskih razloga mnogi nemaju mogućnosti ostvariti (prema Grgurinović 2013). Dakle, uz istraživanje statičnih subjekata značajno je ispitati i razloge zbog kojih oni ostaju statični.

Materijalne prakse ogledaju se u predmetima koji „putuju“ s kazivačicama te u materijalnim uvjetima stanovanja. Kazivačice su na putovanja nosile neke predmete zbog njihove praktične funkcije, ali neke i zbog određene sentimentalne vrijednosti, koja im je pomagala stvoriti osjećaj vlastitog identiteta i povijesti. Mnogi predmeti omogućavali su kazivačicama da održavaju svoje svakodnevne navike i različite rutine. Značajno mjesto u svim intervjuima zauzela je hrana, koja je mogla preuzeti sve navedene tri funkcije – praktičnost, sentimentalnu vrijednost i održavanje navika. Pokazala se ključnom i u praksama pripadanja, kada bi do njih dolazilo. Naime, čini se da su tijekom mobilnosti kazivačicama bile daleko važnije njihove uobičajene prakse, obiteljski običaji i svakodnevni život od praksi pripadanja, odnosno ciljanog i namjernog iskazivanja etničkog identiteta. One su se javljale isključivo organizirano, i to u javnoj sferi.

Transnacionalne prakse ne prestaju nužno sa završetkom razdoblja mobilnosti. Sve kazivačice i istraživačice u kontaktu su s prijateljima stečenim na razmjeni. Budući da strani studenti u jednom gradu tvore određenu „enklavu“, zajednicu, spomenuti prijatelji su iz različitih zemalja. Stoga transnacionalne prakse ne teku više na razini matična zemlja – zemlja mobilnosti, već se šire difuzno u različitim smjerovima što ostavlja neiscrpne mogućnosti istraživanja takvih, neupitno vrlo složenih, veza.

8. POPIS LITERATURE

- ABU-LUGHOD, Lila. 1991. „Writing Against Culture“. U *Recapturing Anthropology. Working in the Present*, ur. R. G. Fox. New York: School of American Research Press, 137–163.
- ČAPO, Jasna i Valentina GULIN ZRNIĆ. 2011. „Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta.“ U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 9–65.
- ČAPO, Jasna i Katica JURČEVIĆ. 2014. „Povratak kao dolazak: migracijski procesi i transnacionalni prostori“. U *Didov san: Transgranična iskustva hrvatskih iseljenika*, ur. Jasna Čapo, CarolineHornstein Tomić i Katica Jurčević. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Institut društvenih znanosti Ivan Pilar, 15–39.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna, Valentina GULIN ZRNIĆ i Goran PAVEL ŠANTEK. 2006. „Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja“. U *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, ur. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 7–52.
- DUDA, Dean. 2012. *Kultura putovanja: uvod u književnu iterologiju*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- FAIST, Thomas. 2004. „The transnational turn in migration research: Perspectives for the study of politics and polity“. U *Transnational Spaces: disciplinary Perspectives*, ur. M. Povrzanović Frykman. Malmö: Malmö University: IMER.
- GRBIĆ, Jadranka. 2014. *Multipliciranje zavičaja i domovina: Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet*. Zagreb: FF Press.
- GRGURINOVIĆ, Ivona. 2013. „Putnici i statisti: O politici (akademske) mobilnosti“. *Studia Ethnologica Croatica* vol 24: 129–142.
- GULIN ZRNIĆ, Valentina. 2011. „Prostor i mjesto u hrvatskoj etnologiji/ kulturnoj antropologiji“. U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 69–110.
- JERNEJ, Mirna. 2010. „Obiteljski transnacionalni prostor: studija slučaja“. *Studia Ethnologica Croatica* vol 22: 61–83.

- KLEIST, Nauja. 2004. „Situated transnationalism: Field work and location-work in transnational research methodology“. U *Transnational Spaces: disciplinary Perspectives*, ur: M. Povrzanović Frykman. Malmö: Malmö University: IMER.
- LEVITT, Peggy i Nina GLICK SCHILLER. 2004. "Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society". *International Migration Review* vol 38 (3): 1002–1039.
- LÖFGREN, Orvar i Regina BENDIX, ur. 2007. „Double Homes, Double Lives?“ *Ethnologia Europea* 37 (1-2).
- MARCUS, George. 1995. "Ethnography of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography". *Annual Review of Anthropology* vol 24: 95–117.
- MARCOUX, Jean-Sébastien. 2001. "The Refurbishment of Memory". U *Home Possessions: Material Culture Behind Closed Doors*, ur. D. Miller. Oxford: Berg, 69–86.
- MATOŠEVIĆ, Andrea. 2010. „Pronađeno u prijevozu: studentske prakse i iskustva u autobusu između Pule i Padove“. *Studia Ethnologica Croatica* vol 22: 115–137.
- MIHALJEVIĆ, Lucija. 2010. „Transnacionalne prakse žena u diplomaciji“. *Studia Ethnologica Croatica* vol 22: 85–114.
- MILLER, Daniel, ur. 2001. *Home Possessions: Material Culture Behind Closed Doors*. Oxford: Berg.
- PETRIDOU, Alia. 2001. "The Taste of Home". U *Home Possessions: Material Culture Behind Closed Doors*, ur. D. Miller. Oxford: Berg, 87–104.
- PLEŠE, Iva. 2006. „Jesam li bila na terenu?“ U *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*, ur. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 117–138.
- PLEŠE, Iva. 2011. „Od virtualnog prostora do web-mjesta. Web-forumi i fizički lokaliteti“. U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 393–398.
- POTKONJAK, Sanja. 2014. *Teren za etnologue početnike*. Zagreb: FF Press.
- POVRZANOVIĆ FRYKMAN, Maja. 2010. „Materijalne prakse bivanja i pripadanja u transnacionalnim društvenim prostorima“. *Studia Ethnologica Croatica* vol 22: 39–60.
- POVRZANOVIĆ FRYKMAN, Maja. 2012. „Objects in Migrants' Transnational Lives. When Are They „Ethnic“?, izlaganje na radionici IMISCOE Transmig u Malmöu, 5.-6. prosinac 2011.

POVRZANOVIĆ FRYKMAN, Maja i Michael HUMBRACHT. 2013. „Making Palpable Connections: Objects in Migrants' Transnational Lives“. *Ethnologia Scandinavica* vol 43: 47–67.

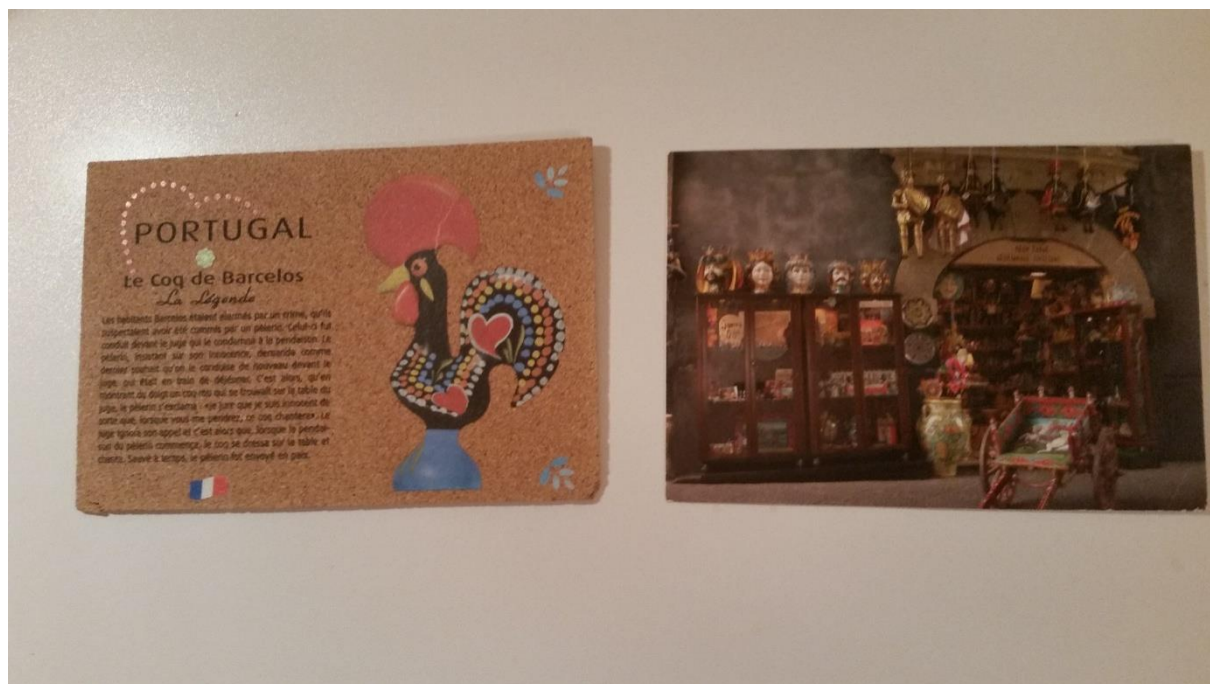
PULJAR, Sanja. 1997. „Putujuće slike. Razglednice – kulturnoantropološki dokumenti“. *Narodna umjetnost* vol 34/2: 153–165.

VUKUŠIĆ, Ana-Marija. 2011. „O prožetosti virtualnoga i stvarnoga. Primjer jednog „lokalnog“ web-foruma.“ U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna promišljanja prostora i kulture*, ur. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 399–417.

9. PRILOZI

Slika 1. Cipele za penjanje po umjetnim stijinama. Fotografirala: Ana Klopota, Zagreb, 2015.

Slika 2. Razglednice koje je istraživačica primila od dviju kazivačica, iz Portugala i Italije.

Fotografirala: Ana Klopota, Zagreb, 2015.

Slika 3. Poljska grupa na događanju „International dinner“. Fotografirala: Anna Ochabowicz, Tallinn, 2014.

Slika 4. Venecijanska maska s porukama u zagrebačkom domu kazivačice. Fotografirala: Ana Klopota, Zagreb, 2015.

10. SAŽETAK

Transnacionalne materijalne prakse studenata na razmjeni

Rad predstavlja etnološki i kulturnoantropološki uvid u transnacionalne materijalne prakse koje održavaju studenti tijekom razdoblja akademske mobilnosti. Istražuju se načini na koje održavaju transnacionalne veze koje prelaze granice država, bile te veze neformalne ili institucionalne. Posebno su u fokusu odabir i načini kretanja predmeta koji pomažu u odražavanju kontakata, navika i osobne povijesti i kontinuiteta. Predmeti važnu ulogu osim u svakodnevnim praksama bivanja imaju i u praksama pripadanja, odnosno iskazivanja etničke pripadnosti, u kojima studenti ponekad sudjeluju.

Ključne riječi: *akademska mobilnost, studenti, transnacionalnost, predmeti, načini bivanja i pripadanja*

Transnational material practices of exchange students

This paper represents an ethnological and cultural anthropological insight into the transnational practices of exchange students. The main topic of the research is the ways in which the students sustain transnational connections (formal or informal ones) which cross national borders. The focus is on the selection and travels of objects which enable contacts, everyday habits and a sense of personal history and continuity. The material objects play a significant role in the ways of being, but also in the ways of belonging – they ways of expressing one's ethnic identity, in which students sometimes participate.

Key words: *academic mobility, students, transnationalism, objects, ways of being and belonging*